

ЋИРИЛСКЕ
РУКОПИСНЕ КЊИГЕ
БИБЛИОТЕКЕ
МАТИЦЕ СРПСКЕ

Књига IV

ПСАЛТИРИ

Аутори

*Душица Грбић
Ксенија Минчић-Обрадовић
Катица Шкорић
Љупка Васиљев
Јасмина Грковић-Мејџор
Станимир Јакшић
Димитрије Е. Стефановић*

Редактор

Проф. др Вера Јерковић

Нови Сад
1993

Димитрије Е. Стефановић

О ПОМЕНИМА СЛОВЕНСКИХ ПРАЗНИКА
У МЕСЕЦОСЛОВИМА ПСАЛТИРА С ПОСЛЕДОВАЊЕМ
БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

У псалтире с последовањем, као и у друге богослужбене и црквене књиге, често су укључени месецослови, као садржинске целине. У њима се текстови помена ("памјати", обично, именовање празника са основним квалификативима), с могућим литургијским и литургичким текстовима, наводе по данима у дванаест месеци византијске црквене године, која најчешће почиње првог септембра. Текстови литургијских календара чине самостални слој у књижевном изражавању богослужбеног прослављања појединих празника (светих људи и догађаја) и представљају спону између литургијских и хагиографских текстова. Месецослови уз поједине жанрове црквене књижевности (уз јеванђеља, псалтире, типике итд.) имају сопствени унутрашњи развој, а такав развој је карактеристичан и за месецослове који су се самостално појављивали, тј. нису били придодати другим жанровима.

У црквенословенским литургијским календарима од посебног значаја су они текстови који су плод словенског духовног стваралаштва кроз минута времена и који су, тако рећи, у сталном узајамном дејству са ширим духовним и културним окружењем. У тим текстовима се изражава ритуални култ словенских празника или празника чије прослављање има словенско обележје. Они су најчешће независни од грчког предлошка календара. Заступљеност помена појединих словенских празника, њихова хронологија, макар и релативна, њихова садржина и форма, као и њихов извод (списак) у појединим старим рукописима и штампаним списима, предочавају одређене путеве развоја словенске хагиологије и хеортологије. У трагању за таквим развојем неминовна су филолошка испитивања помена (датуми празника, титулатуре светаца и називи догађаја, редослед помена празника у истом дану, текстуалне варијанте помена истог празника итд.), као и уочавање одговарајућих палеографских категорија, као што су илуминација (нпр. боја мастила којом је исписан текст помена) или одговарајуће маргиналије (помени, упутства, различити знаци исписани на маргинама).

Анализа водених знакова у Матичиним рукописним псалтирима с последовањем, који имају извод помена словенских празника, показала је да су они настали у времену од друге деценије XVI века до последњих деценија XVII века, следећим редоследом:

- PP II 24, друга деценија XVI века (скраћ. P 24),
- PP IV 18, седма деценија XVI века (скраћ. P 18),
- PP II 20, последња деценија XVI века (скраћ. P 20),
- PP II 23, прва деценија XVII века (скраћ. P 23),
- PP I 4, друга деценија XVII века (скраћ. P 4),
- PP I 3, друга или трећа деценија XVII века (скраћ. P 3),
- PP II 19, 1643. година (скраћ. P 19),
- PP II 22, трећа четвртина XVII века (скраћ. P 22).¹

Набројани Матичини рукописи, осим P 24 руске редакције, исписани су српском редакцијом. Међутим, у некима од њих, понекад се откривају, пре свега, граfiјски утицаји из других редакција старословенског језика. Реч је, углавном, о употреби једног малог јуса (Ѣ) или оба јуса (Ѣ, ѣ), као и дебелог јера (Ѧ) на крају речи. Пошто су у руском P 24 на маргинама руком писара дописани помени јужнословенских празника и пошто се тај рукопис и користио на јужнословенском духовном простору, и он, делимично, спада у јужнословенску, односно српску хагиолошку традицију.

Како је већина Матичиних месецослова исписана истом редакцијом и како је хронологија њиховог настанка у току приближно сто година, тако рећи, континуирана, текстове помена словенских празника у тим месецословима треба схватити као делове јединствене развојне линије, пре свега, у српској, али и у јужнословенској хагиологији, као и у њеном књижевном изражавању. Ту развојну линију приказујемо на крају рада навођењем извода текстова помена словенских празника, почев од септембра месеца, из најмлађег Матичиног месецослова у P 22, као основног текста, а из осталих старијих календара наводе се варијанте у напоменама. У основном тексту од помена словенских празника (или оних чије прослављање има словенски карактер) налази се све оно што је садржано и у осталим месецословима, као и иновације које су карактеристичне за каснији период настанка Матичиних месецослова.

Обележје духовног и културног живота у периоду исписивања актуелних месецослова је помно чување и јачање традиције из XIV века. Она је настала као резултат великих промена у сфери духа и културе тада још постојеће православ-

¹ Време писања набројаних рукописа (осим P 19), на основу филигранолошке анализе, утврдила је и нама саопштила колегиница Мирослава Гроздановић-Пајић, филигранолог Археографског одељења Народне библиотеке Србије у Београду (скраћено НБС). Време писања неколико рукописа на које се позивамо у овом раду (бр. 56, 118, 151, 208, 219, 245 Музеј Српске православне цркве, Београд - скраћено МСПЦ; бр. 12, 3-I-31, МСПЦ, Грујићева збирка, као и бр. 293, 417, Архив Српске академије наука и уметности, Београд - скраћено САНУ), на основу филигранолошке анализе, утврдили су колегиница Љупка Васиљев и колега Радоман Станикоћ, такође филигранолози Археографског одељења НБС. Свима њима и овом прилимо захваљујемо на колегијалној помоћи.

не Византије. Према тој традицији месецослови се, тако рећи, сасвим и све чешће исписују према Јерусалимском типичу.² Изводи најстаријих словенских празника у појединим списима све више излазе из оквира локалног, па и националног наслеђа и добијају шири јужнословенски и општебалкански карактер.³ То значи да се постепено повећава број помена словенских празника у појединим рукописима. Под утицајем ранијих времена, али и у духу стваралаштва друге половине XVI века, пре свега у времену после успостављања Пећке патријаршије, 1557. године, као и током XVII века, култови старијих словенских празника се све више учвршћују, а појављују се и помени нових (или обновљених) празника. Посебно обележје овог периода су руско-јужнословенски односи, чији су главни токови умногоме одређени идејама и кретањима другог и трећег јужнословенског утицаја на духовни и културни живот источнословенских простора, као и источнословенском реакцијом на те утицаје.⁴ Ти односи, али и јачање идеје о заједништву свих Словена у XVII веку, допринели су томе да се и у месецословима, поред често бројних јужнословенских празника, наводе, мање или више, бројни помени руских празника, односно да се код православних Јужних Словена све чешће користе рукописи или штампане књиге руске редакције, у којима месецослови имају помене руских, а понекад и јужнословенских празника. У вези са руским утицајем, али и независно од њега, као карактеристику неких јужнословенских црквенословенских текстова, у нашем случају текстова XVII века и каснијих времена, истичемо и укрштање сакралних са оновременим научним (астрономија, митологија итд.) и чисто историјским садржајима, као и са онима који су у вези са народним веровањима, што се одразило и у месецословима, па и у поменима словенских празника.⁵

Најстарији познати јужнословенски рукопис који уз Псалтир садржи и месецослов са поменима словенских празника (Петке Трновске, Јована Рилског и

² V. Mošin, *Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slaven-skih odnosa XII-XIII vijeka*, Zbornik Historijskog Instituta Jugoslovenske akademije, 2, Zagreb 1959, 58.

³ О овој појави у XV и XVI веку упоредити: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 262.

⁴ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 261-262.

⁵ На сазнајни (познавателњий) карактер многих књижевних жанрова руске књижевности, пре свега, XV, XVI и XVII века указује Д. С. Лихачев. Према њему, у више жанрова, а нарочито у зборницима различите садржине, одразио се „сазнајни интерес” усмерен на питања историје, географије, религије итд. (*Поэтика древнерусской литературы*, III издање, Москва 1979). У вези са беседништвом на ову појаву указује се у књизи: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII века)*, Београд 1970, 67. О садржајима са одређеним сазнајним особинама у старим рукописима, често у оним из XVII века, говори се у књизи: Н. Ђ. Јанковић, *Астрономија у старим српским рукописима*, Београд 1989, нарочито 9-37. Укрштање сакралних и несакралних садржаја, као и њихово представљање у календарима, илустровани су и у месецословима које је исписао Гаврило Тројичанин, писар и једног од Матичиних псалтира с последовањем (Р 19). О томе упоредити: П. Сирку, *Стари српски рукописи са сликама*, Летопис Матице српске, 196, Нови Сад 1898, 33-44 и 197, 1899, 1-36. Животни пут, обимно и многострано стваралаштво јеромонаха Гаврила Тројичанина умногоме носи обележје времена у којем је живео. Код њега се испољавају нека настојања, која су у великом опусу Гаврила Стефановића Венцловића у XVIII веку постала веома изразита (нпр. употреба народног језика). О Гаврилу Тројичанину видети у књизи: С. Петковић, *Манастир света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 86-94.

Кирила Филозофа) исписан је почетком XIV века.⁶ Од тог времена па, углавном, до средине XVI века, а у мањем обиму и даље, траје једна од развојних линија извода помена словенских празника у појединим месецословима јужнословенских рукописних псалтира с последовањем, који током XV и XVI века постају све бројнији.⁷ У тим изводима обично налазимо три до пет, али и мањи број, помена од могућих осам најстаријих јужнословенских празника.⁸ Тај број помена временом постепено расте. Изводи словенских празника у многим рукописним месецословима XIV, XV и XVI века засновани су на локалним традицијама и на мање или више формираним узусима појединих националних редакција, што се добро види по разликама између појединих извода. Супротно уоченој пракси у обележавању словенских празника у оновременим рукописним календарима, месецослов првог српскословенског штампаног псалтира с последовањем (који је издао Ђурђе Црнојевић, а штампао јеромонах Макарије 1495. године на Цетињу), као и месецослови већине псалтира с последовањем, штампаних у XVI веку, поред више помена словенских празника, садржи и помене оних осам најстаријих јужнословенских празника: старословенског Кирила Филозофа (14. II); бугарског Петке Трновске (14. X); три балканска пустињака: Јована Рилског (19. X), Илариона Мегленског (21. X), Јоакима Осоговског (16. VIII); српских светитеља и владара: Арсенија Српског (28. X), Саве Српског (14. I), Симеона Српског (13. II). Ова друга развојна линија извода са свим најстаријим и неким другим јужнословенским празницима потврђена је у бројним рукописним литургијским календарима друге половине XVI, као и касније, што показују и месецослови у Матичним псалтирима с последовањем. Разлика између ове две развојне линије није само у броју заступљених помена словенских празника. Локални карактер извода прве развојне линије у другој развојној линији постаје шири јужнословенски, па и општебалкански. У том смислу настају изводи у којима су, поред већег броја помена најстаријих празника, заступљени и помени других словенских празника, чији се број у другој половини XVI века и у XVII веку постепено повећава.⁹

⁶ О изводу помена словенских празника у том рукопису упоредити: Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България*, Своден каталог, I, София 1982, 40.

⁷ Предмет будућих испитивања треба да буде у којој мери се развој текста Псалтира с последовањем, као жанра црквене књижевности, везује за велике духовне и културне промене XIV века, које су се одразиле и у делатности јужнословенске трновске и ресавске школе.

⁸ Квалификатив „најстарији” објаснићемо у даљем излагању.

⁹ Описи рукописа у којима се региструју словенски празници из месецослова или других списа добро показују да су у појединим литургијским календарима псалтирских последовања XIV и XV века изводи помена тих празника веома разноврсни и обично малобројни. О тиме упоредити: Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа Манастира Хиландара*, Београд 1978; Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България*, као и други описи рукописа. О наведеним празницима и о онима о којима ће још бити речи, као и о светима и догађајима које ти празници прослављају, видети: Филарет архиепископ черниговски, *Святыя южных славян*, Санктпетербург 1894; Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока*, II, Владимир 1901; Ј. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965; Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, О Србљаку, Београд 1970, 271-366, као и издање популарније садржине: С. Милеуснић, *Свети Срби*, Каленић - Крагујевац 1989. О култу кнеза Лазара у средњовековној српској књижевности видети: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968. О поменима јуж-

О кодификацији најстаријих празника већ крајем XIV века индиректно сведоче помени у месецословима руског „Кипријановог псалтира”.¹⁰ На раније постојање извода са широм јужнословенском хагиолошком традицијом упућује и месецослов у првом српскословенском штампаном Псалтиру с последовањем, из 1495. године, о којем је већ било речи и који је сигурно настао на основу већ раније формиране шире јужнословенске хагиолошке традиције, која је за време другог јужнословенског утицаја прешла и у Русију.

У сваком Матичином српскословенском месецослову, осим Јоакима Осоговског, заступљени су сви најстарији јужнословенски празници. Култ Јоакима Осоговског у првој половини XVI века, осим у штампаним псалтирима с последовањем, где је углавном потврђен, има локални лесновски карактер. У другој половини тог века, сигурно под утицајем штампаних узорака, обележавање његовог празника је, тако рећи, стандардно у великом броју месецослова, што је потврђено и у већини Матичних месецослова.¹¹ У руском Р 24 нема његовог помена, као ни помена Кирила Филозофа.

У актуелним месецословима, поред помена осам најстаријих јужнословенских празника, забележени су и помени празника Стефана Дечанског (11. XI) и кнеза Лазара (15. VI), које сврставамо међу старије празнике.¹²

нословених и најстаријих руских празника у јужнословенским месецословима упоредити: V. Mošin, *Slovenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII-XIII vijeka*, 56-60, као и Д. Е. Стефановић, *Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века*, Јужнословенски филолог, XLV, Београд 1989, 137-160. Сазнања о словенским празницима у месецословима рукописних и штампаних псалтира с последовањем и у другим месецословима из XVI века саопштавамо делимично на основу наших новијих истраживања, а већим делом на основу нашег реферата *Словенски свеци у месецословима XVI века* (који је прочитан на научном скупу „Српска култура прве половине XVI века”, Београд 6-7. новембар 1989. године). Овај реферат, чији је рукопис припремљен за штампу, заснован је на истраживању стотинак месецослова из рукописа и штампаних књига XVI века. Тридесетак од тих месецослова је у саставу последовања уз псалтире.

¹⁰ Раније се мислило да је тај Псалтир с последовањем, у чијем је месецослову уочено осам најстаријих јужнословенских празника, написао Кипријан Цамблак у другој половини XVI века у Хиландару (о томе упоредити: И. Мансветов, *Митрополит Кипријан в его литургической деятельности*, Москва 1882, 72-73). У новијој литератури, међутим, показано је да Псалтир није Кипријанов аутограф и исписан је средином XV века. (Реч је о рукопису бр. 142 у Државној библиотеци СССР „В. И. Лењин”, Збирка Московске духовне академије, Москва). Особине његове ортографије, међутим, упућују на јужнословенски предложак с краја XIV века. (О томе видети: О. А. Князевская, Е. Б. Чешко, *Рукописи митрополита Кипријана и отражение в них орфографической реформы Евфимия Търновского*, Търновска книжовна школа, 2, Ученици и последователи на Евтимий Търновски, Софија 1980, 284).

¹¹ Изузетак су РР 18 и 19, који упућују на то да је у бележењу његовог култа постојало извесно колебање и у другој половини XVI и током XVII века, у чему је још увек значајну улогу играла локална традиција појединих средишта писмености. (О поменима Јоакима Осоговског у месецословима XVI века видети: Д.Е. Стефановић, *Словенски свеци у месецословима XVI века*, 6).

¹² Немамо сазнања о томе када су се ови празници најраније кодификовали у месецословима псалтирских последовања. Култови тих светаца и књижевни изрази тих култова развили су се убрзо или одмах после њихове смрти. (О томе упоредити: Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 302 и 316). Међутим, између почетка култа свеца и његове кодификације у

Поред седам најстаријих празника, у свим српкословенским Матичним месецословима забележени су помени Стефана Дечанског. У првој половини XVI века његове помене читамо у већини штампаних псалтирских последовања, као и у рукописима дечанске провенијенције, што, барем у рукописима, говори о локалном карактеру његовог култа. У другој половини XVI века и у XVII веку, као што то потврђују испитани месецослови, његови помени улазе у стандардни извод помена словенских празника.¹³ Успон култа Стефана Дечанског у другој половини XVI века види се у оновременом зидном сликарству јер „...Стефан Дечански као светитељ и догађаји из његовог живота постају омиљена тема у српском сликарству тек са обновом Патријаршије”.¹⁴

За разлику од помена Стефана Дечанског, помени кнеза Лазара, којима се обележава старији српски празник, нису заступљени у свим Матичним месецословима (РР 20 и 4), што потврђује ранија сазнања да је развој његовог култа током целог XVI, па и у првој половини XVII века, имао неке посебности у односу на развој већ набројаних девет празника. Његови помени су у рукописним месецословима прве половине XVI века веома ретки, али се налазе у рукописима разне провенијенције. У другој половини XVI века они су чешће исписани, али не улазе у стандардни извод помена словенских празника тог раздобља јер их нема ни у штампаним месецословима целог XVI века.¹⁵ У зидном сликарству XVI и XVII века култ кнеза Лазара потврђен је само тридесетих година XVII века, захваљујући патријарху Пајсију.¹⁶

У месецословима XVI века, нарочито у његовој другој половини, исписани су помени два света догађаја: Преноса моштију светог Николе (9. V) и Преноса моштију свете Петке (26. VII), који нису настали у словенској духовној средини, већ су накнадно словенизирани. Њих ћемо условно сврстати међу старије празнике.¹⁷ Прослављање ових „летњих” празника у календарима одраз је веома ра-

месецословеима, обично, треба да прође неколико деценија, чак и више. Тако се култ Максима Бранковића установио убрзо после његове смрти 1516. године, али је његов празник у месецословима, барем према нашој грађи, кодификован тек у последњим деценијама XVI. (О настанку култа Максима Бранковића упоредити: Б. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 329).

¹³ О поменима Стефана Дечанског у месецословима XVI века видети: Д.Е. Стефановић, *Словенски свеци у месецословима XVI века*, 7-8.

¹⁴ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965, 83.

¹⁵ О поменима светог кнеза Лазара у месецословима XVI века и касније видети: Б. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, 184-189, као и Д.Е. Стефановић, *Словенски свеци у месецословима XVI века*, 9-10.

¹⁶ О томе видети: С. Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, Зборник за ликовне уметности, 7, Нови Сад 1971, 99. Кнез Лазар је, истина, насликан 1594. године у Манастиру Ораховици, али заједно са члановима лозе Немањића и Лазаревића. (О томе видети: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, 191).

¹⁷ Празник Преноса моштију светог Николе из Мира Ликијских у Бари 9. маја Руси су, вероватно, 1091. године примили са Запада. (О томе видети: В.А. Успенский, *История русского литературного языка (XI-XVII вв)*, умножена скрипта, Budapest 1988, 57). Као резултат раног руског утицаја код Јужних Словена (од краја XII до друге половине XIV века) тај празник је

звијених култова светог Николе и Петке Трновске у XVI веку.¹⁸ У рукописним месецословима прве половине XVI века редак је помен Преноса моштију светог Николе, а за помен Преноса моштију свете Петке нисмо нашли потврде. У бележењу ова два света догађаја колебају се и месецослови у штампаним последовањима XVI века, с тим што ниједан од њих није забележен у Псалтиру с последовањем Божидача Вуковића из 1495. године. У другој половини XVI века ти помени се исписују у оквиру стандардног извода помена словенских празника у многим рукописима. Колебања у њиховом бележењу показују се и у актуелним месецословима у, тако рећи, целом раздобљу њиховог настанка (PP 18, 20 и 19).¹⁹ У месецослову руског Р 24 обележен је само празник Преноса моштију светог Николе.

Помени једанаест од укупно дванаест најстаријих и старијих јужнословенских празника (са поменом кнеза Лазара или без њега), о којима се овде говорило, чине стандардни извод који је заступљен у неким старим штампаним месецословима прве половине и у штампаним и многим рукописним месецословима друге половине XVI века. Традиција стандардног извода помена словенских празника у месецословима наставља се и у XVII веку, о чему нам сведоче месецослови у PP 23, 4 и 3.²⁰ Као што смо већ видели, у осталим актуелним календарима су такође заступљени помени већег броја словенских празника, али они не досежу до броја једанаест, који је нормативан за стандардни извод. Конзервативнија јужнословенска хагиолошка традиција заступљена је у руском Р 24 са изводом од шест помена празника.

Стандардни извод помена од једанаест најстаријих и старијих словенских празника, са поменом кнеза Лазара или без њега, који извод је потврђен у XVI веку и знатно је проширен у месецослову Р 22 из треће четвртине XVII века. Ово

кодификован у раним јужнословенским месецословима, али се временом заборавило његово порекло. (О томе видети: V. Mošin, *Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII-XIII vijeka*, 58). Немамо сазнања о томе када је овај празник најраније обележен у календарима с последовањем. Може се претпоставити да су руски предлошци, који су имали све већи утицај на српском духовном простору, оживели и поспешили култ општехришћанског светитеља у српкословенским месецословима XVI века. – На дан празника Преноса моштију преподобне Петке, 26. јула, првобитно се прославља преподобномученица Параскева Римска из II века. (О томе упоредити: *Архиепископ Сергей, Полный месяцеслов Востока*, II, 285-286). Јачањем култа преподобне Петке (Параскеве) Трновске сећање на Параскеву Римску је потиснуто. (О томе упоредити: Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, 72-73). Немамо сазнања о томе када се овај празник почео бележити у месецословима с последовањем.

¹⁸ О развијености култа светог Николе и преподобне Петке у црквеном сликарству XVI и почетком XVII века упоредити: С Петковић, *Зидно сликарство на подручју Петке патријаршије 1557-1614*, 68-69.

¹⁹ О поменима празника Преноса моштију светог Николе и Преноса моштију преподобне Петке у XVI веку видети: Д.Е. Стефановић, *Словенски свецци у месецословима XVI века*, 7.

²⁰ Такав стандардни извод први пут је потврђен у *Псалтиру с последовањем* који је 1519-1520. године у Венецији издао Божидар Вуковић, а штампано га је свештенинок Пахомије. Од већег броја оновремених рукописних псалтира, чији месецослови садрже стандардни извод, наводимо следеће: бр. 417, 1565/1570 САНУ; бр. 56, трећа четвртина XVI века, 118, 1610/1620, 208, 1600/1620, МСПЦ; бр. 37, трећа четвртина XVI века, НБС; бр. 166 крај XVI века, Патријаршијска библиотека, Београд.

проширење, с једне стране, обухвата помене новијих (или обновљених) јужно-словенских, односно српских празника, а, с друге стране, бројније помене руских празника, као резултат вишевековног хагиолошког и хеортолошког развоја.

У месецослову Р 22 30. октобра прочитаћемо помен „...ва тажде дан памет светаго цара Стефана Српскога”. Није сасвим јасно да ли је реч о Стефану Милутину или Стефану Драгутину, у монаштву Теоктисту. Они се прослављају истог дана. Титула цара у панегричном стилу појединих помена у Р 22 означена је и уз имена Стефана Бранковића (9. X) и Стефана Дечанског (11. XI).²¹

У стручној литератури се указује на то да је у XIV веку установљени култ краља Милутина у зидном сликарству обновљен крајем XVI века.²² У одређеним сегментима црквене књижевности с краја XVI века такође се обележава култ краља Милутина, али и краља Драгутина.²³ Сразмерно малобројни рукописи у којима се помињу краљ Милутин, односно краљ Драгутин потичу из крајева северно од Саве и Дунава (Ораховица, Беочин), а Тропарник, на који смо се такође позвали, припада Хиландарској збирци.

Месецослов Р 22 садржи и помене свих светих Бранковића (деспота Стефана 9. X, деспота Јована 10. XII, архиепископа Максима 18. I и мајке Ангелине 30. VII). Њихови црквени култови установљени су убрзо после њихове смрти у Манастиру Крушедолу, где су им лежале мошти.²⁴ Неколико десетина година после стварања њихових појединачних култова, у последњим деценијама XVI века, саздана је „Заједничка служба светим деспотима Бранковићима.”²⁵ Заједничко прослављање сремских Бранковића, пре свега у њиховој крушедолској задужбини, свакако, представља каснији и виши степен развоја њихових култова. Такво „књижевно обједињавање култова” је новина у историји старе српске књижевности.²⁶

²¹ У неким другим месецословима јасно је изражено на кога се односи одговарајући помен 30. октобра. У том смислу читамо помен „светаго цара Стефана српскога, иже ва иноцех Теоктист” (бр. 219, Псалтир с последовањем, МСПЦ, 1570/1580); „светаго Стефана цара српскога и ва иноцех нареченаго Теоктист” (бр. 245, Псалтир с последовањем, МСПЦ, раније је припадао Манастиру Беочину, 1630/1640), али и „светаго благочастиваго краља Стефана српскога Милутина” (бр. 210, Тропарник, МСПЦ, раније је припадао Манастиру Беочину, 1623). Међутим, са великом сигурношћу може се рећи да се од два немањићка владара на краља Милутина односи текст који је, највероватније, у XVII веку на одговарајућем месту маргине дописан у једном хиландарском рукопису: „...појем службу иже ва Светих благочастиваго краља Стефана” (бр. 544, Тропарник. Манастир Хиландар, последња четвртина XVI века).

²² О томе видети: Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, О Србљаку, Београд 1970, 205. Док је краљ Милутин у наведеном времену и више пута представљен у зидном сликарству, краљ Драгутин је насликан само 1594. године у Ораховици у генеалогској лози Немањића са Лазаревићима. (О томе видети: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, 84, 191).

²³ Као илустрацију тога наводимо Ораховички поменик из последње трећине XVI века (бр. 64, Манастир Ораховица), у којем се спомињу оба владара, како то наводи Владимир Мошин (*Ћирилски рукописи Повјесног музеја Хрватске и Копитареве збирке*, Београд 1971, 104-105).

²⁴ О установљењу култа светих Бранковића упоредити: Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 324-336.

²⁵ Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 337-341 и 335.

²⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 243.

Испитаивање одређеног броја месецослова XVI и XVII века, уз разне жанрове црквене литературе, показало је да се од помена Бранковића најпре јавља Максимов у последњим деценијама XVI века, али не у месецослову Псалтира с последовањем.²⁷ Ова чињеница, као и оне које ћемо касније изнети о заступљености Бранковића у месецословима донекле демантује рад из раније литературе, према којем се архиепископ Максим до почетка XVII века „слабо истиче у нашим црквеним књигама”.²⁸ Не може се, с друге стране, сасвим искључити да су усамљени помени Бранковића у месецослове псалтира с последовањем ушли нешто касније него, на пример, у месецослове тропарника. Помен Ангелине Бранковић, уз бројне помене јужнословенских празника, исписан је у другој половини XVII века у Псалтиру с последовањем који припада Манастиру свете Тројице код Пљеваља.²⁹

Нађени су месецослови више псалтира с последовањем у којима се налазе помени два до три члана светог дома Бранковића. Календар са поменима, пре свега, Стефана и Максима Бранковића исписан је већ у последњим деценијама XVI века, а та традиција се и касније наставља.³⁰ Месецослов са поменима Стефана, Максима и Јована налази се у рукопису из 1630/1640. године.³¹ Помени Јована, Максима и Ангелине заступљени су у рукопису који је настао приближно у исто време.³²

Месецослови, у чијем се изводу помена словенских празника спомињу сви Бранковићи, нађени су у рукописима који су настали тек средином XVII века или касније (као што је Р 22). С разлогом се може рећи да исписивање помена свих светих Бранковића у истом месецослову, као и у случају њихове Заједничке службе, представља каснији и виши степен њиховог култа.³³ Заједничко ликовно

²⁷ Њега смо нашли у месецослову рукописа бр. 216, Тропарник, МСПЦ, Грујићева збирка, трећа четвртина XVI века, као и у месецослову већ поменутог рукописа бр. 544, Манастир Хиландар, крај XVI века. Лик „Максима Деспота” представљен је 1608. године у манастиру Хопову, као што то наводи Сретен Петковић (*Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, 207).

²⁸ Д. Витковић, *Прилог служби и животопису светог Максима владике*, Богословски гласник, XIII, св. 1-2, Сремски Карловци 1908, 71-72.

²⁹ Реч је о рукопису бр. 77. Одговарајуће податке из тог кодекса користили смо на основу рада: Б. Мошин, *Ћирилски рукописи Манастира свете Тројице код Пљеваља*, Историски записи XIV, св. 1-2, Цетиње 1958, 245.

³⁰ У том смислу наводимо псалтире с последовањем: бр. 219, МСПЦ, 1570/1580; бр. 3-1-31, МСПЦ, Грујићева збирка, 1640/1650, као и бр. 151, МСПЦ, раније је припадао Горњој цркви у Сремским Карловцима, XVIII век. Одговарајуће податке о последњем рукопису саопштавамо на основу рада: Л. Мирковић, *Опис рукописних богослужбених књига горње и доње цркве у Сремским Карловцима*, Богословље, 10, Београд 1955, 7-8.

³¹ Реч је о рукопису бр. 245, МСПЦ, који је некада припадао Манастиру Беочину, 1630/1640.

³² Рукопис бр. IIIa 14, Архив Југославенске академије знаности и уметности, Загреб, 1630-1631. Одговарајуће податке о овом рукопису саопштавамо на основу издања: V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslovenske akademije*, I Opis rukopisa, Zagreb 1955, 122.

³³ Помени свих чланова светог дома Бранковића, осим у Р 22, заступљени су и у месецословима псалтира с последовањем: бр. 326, НБС, 1645, као и бр. 15, Копитарева збирка, Љубљана, друга четвртина XVII века. Одговарајуће податке о другом рукопису саопштавамо на основу издања: В. Мошин, *Ћирилски рукописи Повјесног музеја Хрватске и Копитареве*

представљање свих чланова светог дома Бранковића осведочено је такође средином XVII века.³⁴ Ликови свих Бранковића представљени су и на окуву Четворојеванђеља из 1656. године, које је 1578/1579. године преписао монах Никанор у Великој Ремети.³⁵

Псалтири с последовањем са месецословима који садрже помене Бранковића чувају се у збиркама чији су рукописи раније припадали обично мањим или већим духовним средиштима на просторима северно од Саве и Дунава. На тим просторима су се стварали и углавном развијали култови Бранковића.³⁶

У Псалтиру с последовањем патријарха Калиника (Р 22) на маргини су дописани помени патријарха Јефрема (15. VI) и патријарха Арсенија Чарнојевића (6. XII). Маргинални помени у месецословима обично означавају настајање или ширење култа одређеног лица или догађаја. Њих дописују сами писари месецослова (као што је у Р 24 писар на маргинама дописао помене јужнословенских празника), или неко ко има довољно разлога да допуни већ исписани основни текст месецослова, који на овај начин остаје увек отворен за уношење нових помена.

Култ патријарха Јефрема развио се неколико година после његове смрти.³⁷ Међутим, његови помени у месецословима нису устаљени. Пошто је Р 22 припадао патријарху Калинику, једно време се сигурно налазио у Пећи. У Пећкој патријаршији се чувају мошти патријарха Јефрема. Његов култ је веома раширен у околини Пећи.³⁸ У таквој духовној атмосфери неко је дописао маргинални помен „преподобнаго Ефрема патријарха српскога”.

У помену „светаго Арсенија 9. патријарха сербскога”, који је дописан неправилним полууставом XVIII века, рефлектују се тежње да се установи Арсенијев црквени култ. Током целог XVIII века „личност патријарха Арсенија уживала је велико поштовање и љубав и у народној традицији и у јавном мишљењу”.³⁹ Тај

збирке,¹³⁶. Пошто немамо сигурних сазнања када је најраније забележен заједнички култ Бранковића у месецословима псалтирских последовања, овде можемо да говоримо само о манифестацији култа у релативним хронолошким оквирима.

³⁴ Према Сретену Петковићу икону са свим светим Бранковићима насликао је 1644. године у Крушедолу Андреја Раичевић (*Слика Андреја Раичевић у манастиру Крушедолу 1644. године*, Саопштења, XXIV, београд 1992, 113-124). За хронологију и место развоја култа светих Бранковића важна је чињеница да „у припрати манастира Крушедола средином XVI века, 1543, били су насликани ликови четворо светитеља из куће Бранковића који су могли да имају портретне вредности... Ти ликови нису данас видљиви, јер се налазе испод слоја уљаних слика из 1750. године...” (С. Петковић, *Слика Андреја Раичевић у Манастиру Крушедолу 1644. године*, 122). Ова чињеница упућује на то да су неки од месецослова у којима је осведочен заједнички култ Бранковића могли бити састављени и пре средине XVII века.

³⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Хагиолошки прилази о последњим Бранковићима*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, XII, св. 35-38, Нови Сад 1939, 312.

³⁶ Као изузетак у испитаној грађи је Тропарник из рукописне збирке Манастира Хиландара (бр. 544, в. напомену 21).

³⁷ О томе упоредити: Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 211-212.

³⁸ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, 129.

³⁹ К. Суботић, *Преглед главнијих извора за први век нове српске повести и мисли о прерадама истих извора у српској и страној науци*, *Летопис*, 181, Нови Сад 1895, 12 (према: Р.Л. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, Београд 1979, 69).

помен је значајан јер добро потврђује расположење у којем су на Крушедолском црквено-народном сабору, 1721. године, решили да се обави црквени (што је истовремено и култни) чин са његовим моштима, тј. да се изврши „омивање костију”.⁴⁰ Може се само претпоставити да се приликом дописивања помена патријарха Арсенија рукопис налазио у неком од духовних средишта северно од Саве и Дунава.

Посебан слој словенских празника у календарима Матичиних рукописа чине руски празници. Помени малобројних најстаријих руских празника у јужно-словенским рукописима заступљени су још у раздобљу од XII до XIV века, када су постепено потиснути увођењем Јерусалимског типика.⁴¹ У време исписивања псалтира с последовањем о којима се овде говори значајно обележје руско-јужно-словенских односа је проширивање „јужнословенског календара руским култовима, а с тиме и српске културноисторијске свести елементима руске о опште историје”.⁴²

Већ у првој четвртини XVI века потврђени су помени, истина, малобројних руских празника у месецослову једног типика.⁴³ Бројнији помени руских празника са устаљеним изводом помена јужнословенских празника друге половине XVI века, као и са поменима неких од Бранковића и Краља Драгутина у месецослову, сада већ, псалтира с последовањем појављују се у последњим деценијама XVI века (бр. 219, МСПЦ). Помени руских празника чешће се појављују у XVII веку.⁴⁴ Месецослови чији словенски извод празника садржи помене најстаријих, старијих и нових (или обновљених) јужнословенских празника, као и помене руских празника, исписани су, према нашем истраживању, у рукописима из крајева северно од Саве и Дунава, као што је на то већ указано када се говорило о поменима краља Милутина, односно Драгутина и Бранковића.

Руски Р 24, који је исписан у првим деценијама XVI века, садржи тридесетак помена руских празника, што је одраз великог успона руске хагиологије, односно њеног рефлектовања у књижевности XVI века.⁴⁵ Иако је у руским рукописима, који су током XVI века стизали у српске и јужнословенске преписивачке центре, био заступљен велики број помена руских празника, они су сразмерно ретко и у

⁴⁰ О томе упоредити: Р. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, 67.

⁴¹ V. Mošin, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII-XIII vijeka*, 57-58.

⁴² Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 261-262.

⁴³ Рукопис бр. 293, САНУ, прва четвртина XVI века.

⁴⁴ У том смислу, поред Р 22, наводимо рукописе: бр. 245, МСПЦ, 1630/1640, (који има мањи број помена руских празника), као и бр. 46, НБС, око 1651 (који има велики број помена руских, али мањи број помена јужнословенских празника; међу последњима нема краља Милутина ни Драгутина, као ни светих Бранковића).

⁴⁵ О малом броју помена руских празника у руским рукописима XV века и о њиховом наглом повећању у XVI веку упоредити: М. Скабалланович, *Толковый Типикон*, Объяснительное изложение Типикона с историческим введением, I, Киев 1910, 447-448. Према значајном делу о канонизацији светих у Руској цркви каже се, међутим, да су у првој половини XVI века веома малобројни помени руских светаца, као што су малобројни и рукописи са истим свецима, а у другој половини тог века њихов број се знатно повећава. О томе упоредити: Е. Голубинский, *История канонизации святых Русской церкви*, Москва 1903, 223-224.

мањем броју нашли одраза у српским рукописима XVI века. У XVII веку, као што је већ речено, ти помени су чешће кодификовани и бројнији су у појединим рукописима.⁴⁶

У српском зидном сликарству XVI и XVII века руски утицај се своди на представљање „иконографске теме Покрова Богородице у припрати Грачанице 1570. године”.⁴⁷

Посебност у изражавању култа празника Покрова Богородице у српским и јужнословенским месецословима исказује се у томе што су помени тог руског празника са општехришћанским садржајем, независно од других руских празника, тј. без њих, уношени у литургијске календаре. То упућује на посебан пут ширења култа празника покроба Богородице у јужнословенским рукописима.⁴⁸

Руски празници су кодификовани у РР 19 и 22, који су настали средином и у другој половини XVII века. Први од та два рукописа исписао је Гаврило Тројичанин 1643. године.

У месецослову Р 19 помене руских празника налазимо, осим Покрова Богородице 1. октобра, само у мају месецу. Сви руски свеци који имају помене у том месецослову обележени су и у Р 22, који садржи помене следећих руских празника: Покров Богородице (1. X), Успење светог Петра, митрополита кијевског (21. XII), Престављење светог Алексија, митрополита кијевског (12. II), Пренос моштију светог Бориса и Глеба (2. V), Успење преподобног Теодосија Печерског (3. V), Преподобни Антоније Печерски (7. V), Пренос моштију светог Николе (9. V), Обретење моштију Леонтија Ростовског (23. V), Игњатије Ростовски (28. V), Преподобни Кирил (9. V), Успење велике књегиње Олге (11. VII), Успење великог кнеза Владимира (15. VII), Свети мученици Борис и Глеб (24. VII), Пренос моштију Петра, митрополита кијевског (24. VIII). Два света догађаја (Покров Богородице и Пренос моштију светог Николе) и тринаест празника којима се прославља једнаест светаца спада у старији слој руских празника који су кодификовани у руској црквеној литератури и који су, може се тврдити са мањом или већом извесношћу, канонисани између XI века и 1547. године.⁴⁹

У руском Р 24 од забележених тридесет седам помена словенских празника седам се односи на јужнословенске, а остали на руске празнике. Осим помена

⁴⁶ Поново скрећемо пажњу на Псалтир с последовањем бр. 46, НБС (в. напомену 44).

⁴⁷ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, 102-103.

⁴⁸ Од руских празника налазимо само помен Покрова Богородице у рукопису 3-1-31, МСПЦ, Грујићева збирка, 1640/1650. Говорећи о празнику Покрова Богородичиног, Лазар Мирковић наводи да се у српским месецословима он спомиње тек у XVII и XVIII веку (*Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, 60). Раније смо већ говорили о томе да је помен Покрова Богородице, заједно са поменима других руских празника, заступљен и у XVI веку (в. напомене 43, 44).

⁴⁹ О општој прихваћености руских и словенских празника, којима се прослављају света лица, о времену њихове канонизације у Руској цркви, као и о времену кодификације њиховог култа у руској књижевности упоредити: Архимандрит Сергей, *Полный месяцеслов Востока*, I, Москва 1875, 191-198. За део најстаријих руских празника поуздано се зна да су канонисани, а за део се са разлогом претпоставља да су својевремено канонисани. О томе упоредити: Е. Голубинский, *История канонизации святых в Русской церкви*, 41-92.

књегиње Олге, који није заступљен, тај рукопис садржи све оне помене руских празника који су кодификовани у српском Р 22, као и помене још четрнаест руских празника. Међу њих спадају помени већином оних празника који су канонисани до 1547. године: Велики чудотворци кнез Теодор и његови синови Давид и Константин (10. IX, 1299),⁵⁰ Свети Михаил Черниговски и његов бојар Теодор (20 IX, 1245), Престављење Сергија Чудотворца (25. IX, 1391), Варлаам чудотворац новгородски (7. X, 1192), Варлаам новгородски чудотворац (6. XI, 1192), Освећење цркве светог великомученика Георгија у Кијеву (26. XI, 1051-1054), Преподобни Димитрије Прилуцки (11. II, 1392), Свети Исаија, епископ, ростовски чудотворац (15. V, 1090), Пренос моштију Алексија, митрополита и новог чудотворца (20. V, 1431), Преподобномученик Никола Столпник, перејаславски чудотворац (24. V, 1186), Сретење часне иконе Богородице из Владимира (26. VIII, 1395). У месецослову се бележе и два каснија празника: Свети Јона, митрополит целе Русије (31. III, 1461), који је канонисан 1547. године, као и празник Преподобног Исидора, ростовског чудотворца (14. V, 1474), чији су помени заступљени у штампаним светачницима и богослужбеним књигама XVII века.⁵¹

У месецослову Р 24, за разлику од Р 22 са кијевском хагиолошком традицијом, преовлађује владимирско-московска традиција. На то указују чешћи квалитативи „ростовски”, „новгородски” итд. Изоставља се помен књегиње Олге. Очигледне су редакцијске интервенције у текстовима помена Р 24 у односу на текстове помена у Р 22. У том смислу помен Петра митрополита у Р 22 гласи: „Петар митрополит кијевски и целе Русије”, а у Р 24 читамо: „Петар митрополит целе Русије”. Доследно се испушта квалитатив „кијевски” и топоним Кијев. Под релевантним датумима на маргинама руком писара дописано је и шест помена најстаријих јужнословенских празника: Петке Трновске, Јована Рилског, Илариона Мегленског, Арсенија Српског, Саве Српског и Симеона Српског.

На текстологију помена појединих словенских празника умногоме утиче време настанка, трајање и место развоја култова истих празника.

У испитаним месецословима, осим оног у руском Р 24, датуми прослављања појединих словенских празника увек су исти, што је показатељ једног већ сразмерно каснијег периода у српској хеортологији. У Р 24 Сава Српски се помиње као други по реду празник дана 12. јануара, према руској хагиолошкој традицији, а његов помен бележи се и као текст дописан на маргини 14. јануара, према српској, односно јужнословенској хагиолошкој традицији.

Истоветност текстова помена са незнатним варијантама појединих празника заступљена је у изражавању најстаријих култова. Сасвим се подударају текстови помена Јована Рилског, Арсенија Српског и Саве Српског. Безначајне су варијанте у текстовима помена који се односе на Петку Трновску, Симеона Српског и Кирила Филозофа. Две текстолошке варијанте помена Кирила Филозофа читају се већ у рукописима XIV века.⁵² Од најстаријих празника мање су

⁵⁰ У заградама после дана и месеца прослављања празника наводимо и време његовог настанка.

⁵¹ О општеприхваћености и канонизацији ова два празника упоредити: Архимандрит Сергий, *Полный месяцеслов Востока*, I, 193-194, као и Е. Голубинский, *История канонизации святых в Русской церкви*, 79, 100; 84, 107, 108-109, 548.

⁵² О томе видети: Д.Е. Стефановић, *Прилог проучавању месецослова XIII и XVI века*, 141.

уједначени текстови помена Илариона Мегленског и Јоакима Сарандапорског. Њихови помени су нешто мање заступљени од помена Јована Рилског у месецословима XVI века.⁵³ Варијанте читања се појављују и у текстовима помена старијих празника: Стефана Дечанског, Преноса моштију светог Николе и Преноса моштију свете Петке. Веће разлике у текстовима помена најстаријих и старијих празника углавном се испољавају у промени квалификатива титулатуре или чинова светости (нпр. „светаго Илариона” према „Илариона”; „пренесеније моштем светаго Николи” према „пренесеније моштем светаго Николи Чудотворца”, као и према „пренесеније моштем светаго оца нашег Николе”; „пренесеније моштем преподобније матере наше Петки” према „пренесеније моштем преподобније Петки”, али и „Јоакима Сарандапорског, иже ва горе осоговскеј постившаго се” према „Јоакима Сарандапорског”). У помену Стефана Дечанског различитије „светаго и славнаго” према „светаго” је панегирично стилско обележје, које је карактеристично за раздобље после успостављања Пећке патријаршије, 1557 године. У духу истог стила је и титулатура друга два Стефана: „иже ва царех деспота Стефана, иже ва Крушедоле” (9. X) и „светаго цара Стефана Српског” (30. X). Наводећи примере о променама у текстовима помена неких најстаријих и старијих празника, показали смо да су се у неким случајевима титулатуре уз имена светаца скратиле, или су сасвим испуштене. Такве текстове, који су под утицајем, вероватно, читања помена у месецословима оновремених четворојеванђеља и апостола с пуним текстом, налазимо у касним РР 19 и 22. У време настанка и на месту исписивања тих текстова сматрало се да је довољно за препознавање да се назначи само име свеца без титулатуре.

За разлику од до сада наведених текстова помена појединих празника, текстови помена кнеза Лазара највише се међусобно разликују. Самим тим ни кнежева титулатура није уједначена („свети мученик кнез”, „свети нови мученик кнез”, „свети велики кнез”, а у најмлађем месецослову „иже ва царех кнеза ...”). Све то истиче већ поменуто посебност у поменима кнеза Лазара. Различити текстови помена кнеза Лазара у месецословима, као књижевни изрази његовог култа, упућују на то да његов празник није био општеприхваћен, за разлику од празника, на пример, Стефана Дечанског, чији су помени у другој половини XVI века и у XVII веку, са приближно истим текстом, стално заступљени у српским литургијским календарима. За разлику од већине помена чији се текстови односе на самог кнеза Лазара, у псалтиру Гаврила Тројичанина не кодификује се сам свети кнез, већ се бележи сећање на његову погибију: „Ва тажде дан убијен бист велики кнез Лазар, иже ва Раваници”. Гаврилов текст више подсећа на историјски запис, него на оновремене уобичајене текстове помена у месецословима. Да је у време писања Р 19 постојао устаљени, односно општеважећи текст помена кнезу Лазару, макар и са текстолошким варијантама, јеромонах пљеваљске Свете Тројице сигурно не би записао такво сећање на кнеза Лазара. Узор за такав помен писар је налазио у руским текстовима, на шта упућује и титулатура „велики кнез”.

У руском Р 24 текстови неких помена јужнословенских празника редиговани су у духу руске хагиолошке традиције. У том смислу читамо текстове „преподобнија матере нашея Параскевии”, „великаго оца нашег Иоана Рилског” и „преподбнаго оца нашег Илариона Меглийског”. У прегледаним јужнословен-

⁵³ О томе видети: Д.Е. Стефановић, *Словенски свеци у месецословима XVI века*, 6.

ским месецословима XVI века нисмо нашли потврђен текст помена Саве Српског из Р 24, који гласи: „В тойже день иже в святых отца нашего Савы, перваго архиепископа и учителя сербскаго”.⁵⁴ Део текста „и учителя” није уобичајен у тим месецословима, али се појављује, на пример, у оновременим минејима. Помени Арсенија Српског и Сименона Српског у Р 24 слажу се са њиховим поменима у месецоловима српске редакције.

У вези са текстологијом помена у Матичиним месецословима треба навести да у Р 22 има неколико текстова о руским празницима у којима се укрштају хагиографска и историјска садржина, што се десило, свакако, под утицајем руске хагиолошке традиције.⁵⁵ У тим проширеним текстовима помена долазе до изражаја описи збивања и догађања, што се у њиховом језику одражава у чешћој употреби глаголских речи. Оне су у традиционалним текстовима помена, где је доминантна употреба именских речи, ретко употребљене. Помени хагиографско-историјске садржине, међутим, нису заступљени у руском Р 24, у којем преовлађује северноруска хагиолошка традиција.

У редоследу помена који су за поједине дане одређени углавном, према Јерусалимском типичу, место помена словенских празника у испитаним месецословима је устаљено.⁵⁶ Текстови помена словенских празника обично се исписују (или дописују) после помена општехришћанских празника дана, а понекад чак после литургијских и литургијских текстова уз те помене (нпр. у Р 23 помен Симеона Српског 13. II).⁵⁷ Снагу култа свете Петке Трновске у време исписивања Матичиних месецослова истиче чињеница да се у четири месецослова (у РР. 20, 23, 3 и 19) њеним поменом обележава први по реду празник дана, а само као други наводи се празник Мученика Назарија, Гервасија, Протасија и Келсија, који би по важећем Јерусалимском типичу требало да буде први. Ова појава је потврђена у више месецослова псалтира штампаних у XVI веку, а под њиховим утицајем и у многим рукописним псалтирима друге половине XVI века. Ти рукописни псалтири најчешће садрже устаљени извод помена словенских празника (једанаест помена најстаријих и старијих празника са поменом кнеза Лазара или без њега).⁵⁸

Познато је да илуминација сопственим системом знакова допуњава оно што се саопштава у тексту старих споменика. У време настанка Матичиних месецослова илуминација рукописа била је, углавном, сразмерно скромна.⁵⁹ Хеортолошки одговарајући елементи илуминације у испитаним месецословима су

⁵⁴ О томе видети: *Исто*, 4.

⁵⁵ Реч је о празницима Петра митрополита (21. XII), Леонтија Ростовског (23. V), Велике књегиње Олге (11. VII), Великог кнеза Владимира (15. VII).

⁵⁶ У ранијем периоду развоја литургијских календара, нарочито пре увођења Јерусалимског типика, место помена словенских празника у редоследу празника у дану могло је да варира. О томе упоредити: Д.Е. Стефановић, *Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века*, 140-149.

⁵⁷ Дописани помени често имају уводну формулу: „Ва тажде дан”.

⁵⁸ О томе видети: Д.Е. Стефановић, *Словенски свеци у месецословима XVI века*, 5.

⁵⁹ О скромнијем карактеру илуминације у XVI и XVII веку упоредити: V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I, 16.

употреба киноара и маргинални украсни цртежи, којима се скреће пажња на поједине празнике, односно обележава њихова важност. Јачање култа словенских празника, повећање њиховог броја, као и све интензивније испољавање свести о њиховом значају, утицали су на то да се појединим елементима илуминације постепено и све изразитије истакне део текста месецослова који се односи на словенске празнике. У календару најстаријег Матичиног Псалтира српске редакције (Р 18) текстови помена словенских празника имају киноарно иницијално слово, које се, углавном, појављује на почетку свих помена овог рукописа. Обојеним флоралним маргиналним украсом скреће се пажња на неке од помена већих празника, па и на помене Саве Српског и Симеона Српског. У месецословима млађих Матичиних псалтира (РР 20, 23, 4, 3) читави текстови помена Саве Српског и Симеона Српског исписани су киноваром. У појединим од тих календара, не доследно у свима, киноваром су обележени помени празника Петке Трновске, Кнеза Лазара, Преноса моштију светог Николе. У наведеним рукописима помени три балканска пустињака и Кирила Филозофа истичу се само почетним киноварним словом, или киноваром исписаном уводном речи, односно формулом („Ва тажде дан”). Једнобојним флоралним маргиналним украсом означен је помен Стефана Дечанског у Р 4. Гаврило Тројичанин је у Р 19 црвеним мастилом уносио помене српских светитеља (осим помена Арсенија Српског, у којем се само уводна формула пише црвеним мастилом) и владара, укључивши и помен кнеза Лазара, као и помене Петке Трновске, Преноса моштију светог Николе и Покрова Богородице. Помени осталих словенских празника, међу којима неколицине руских, обележени су киноварним почетним словима или киноваром писаним почетним формулама. На неке помене словенских празника (нпр. Светог Саве), као и на неке друге делове текста у месецослову, Гаврило Тројичанин скреће пажњу на маргини исписаном речи „зри”. Псалтир патријарха Калиника, из треће четвртине XVII века, осим балканских пустињака, има све киноваром исписане помене словенских празника. У њему се неки од тих помена обележавају и недоследно употребљеним маргиналним ознакама (нпр. киноварним крстићем помен Саве Српског), вероватно, под утицајем руског предлошка. Руски Р 24 такође има, тако рећи, све помене словенских празника исписане киноваром, а неки од њих означени су и киноварним крстићем или са три киноварне тачке (. . .), као и маргиналним упозорењем „зри”, слично обележавању помена празника Господњих, Богородичиних и великих светаца.⁶⁰ Да је значај појединих јужнословенских празника у Р 24 одређиван на основу оновремене руске, а не јужнословенске хагиолошке традиције, показује помен Петке Трновске. Он је један од ретких помена словенских празника у рукопису који није исписан киноваром, већ обичним мастилом.

Изводи помена словенских празника у појединим месецословима Матичиних псалтира умногоме добро показују основне тенденције у ширењу култова словенских празника и тенденције у њиховој кодификацији у одређеном сегменту оновремене јужнословенске, односно српске црквене књижевности XVI и XVII века.

⁶⁰ Тако су, на пример, крстом означени празници Покров Богородице, Арсеније Српски, Варлаам Новгородски, Петар митрополит итд. Са три тачке означени су празници Аврамије Чудотворац, Сава Српски (оба помена).

Апстрахујући бројне руске празнике, у руском Р 24 извод са седам помена најстаријих јужнословенских празника (Сава Српски има два помена) у Матичним месецословима представља ранији сегмент јужнословенске, односно српске хагиолошке традиције. Од тридесетак руских празника у том месецослову најмлађи је настао 1479. године (Пренос моштију Петра митрополита). У њему нема изричитих хагиографско-историјских проширења помена, али се таква проширења назиру у неким поменима старих кијевских празника.⁶¹

Месецослов у Р 18 још нема стандардни извод помена словенских празника. У њему нема помена Преноса моштију светог Николе, Преноса моштију преподобне Петке ни помена Јоакима Сарандапорског. Заступљеност помена кнеза Лазара указује на конзервативнију српску хагилошку традицију. У изводу помена словенских празника у Р 20 нема Преноса моштију светог Николе, ни помена кнеза Лазара. Недостатак првог указује на конзервативнију црту извода у односу на стандардну у другој половини XVI века. Стандардни извод заступљен је у РР 23, 4 и 3. Рукопис 23 је, претпоставља се, дело неког од Рачана.⁶² То значи да је писар тог рукописа прослављао словенске празнике према у оно време актуелној и у извесном смислу нормираној српској хагилошкој традицији. Исто се може рећи и за непрепознатог писара Р 3. У Р 4 нема помена кнеза Лазара.

Месецослов Гаврила Тројичанина, без помена Преноса моштију преподобне Петке и Јоакима Сарандапорског такође упућује на конзервативнији предлошак у погледу извода јужнословенских празника, али се у њему спомињу сви српски светитељи и владари од најстаријих и старијих јужнословенских празника. Као што је већ речено, број словенских празника у Гавриловом календару повећан је са неколико руских празника.⁶³ Осим помена празника Покрова Богородице, који је имао сопствени пут развоја у српским месецословима,⁶⁴ сви остали помени руских празника забележени су само у мају месецу.⁶⁵ То би могло да значи да је у питању било више предложака, од којих је барем један био руски и тај је имао обележена само три руска празника и Покров Богородице. Могуће је и да је писар, одупирући се уношењу помена страних празника, из руског предлошка у свој

⁶¹ Јужнословенски, односно српски свеци, који се спомињу у Р 24, у руским рукописима кодификовани су, углавном, у првој половини XV века. (О томе видети: С. Н. Смирнов, *Сербские святые в русских рукописях*, Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Белград 1936, 11). У вези са хагиографско-историјским проширењем текстова помена у Р 24, реч је о кијевским празницима Теодосија Печерског, Великог кнеза Владимира и Мученика Бориса и Глеба.

⁶² У вези са мишљењем да је рукопис дело неког од Рачана, треба поставити питање да ли се у првим деценијама XVII века, када је рукопис исписан, може говорити о рачанском писарском кругу.

⁶³ О утицају руског предлошка (или руских предложака) на правопис и језик тог Псалтира упоредити: К. Шкорић, *Опис ортографије Псалтира Гаврила Тројичанина из 1643. године*; К. Минчић-Обрадовић, *Језик Псалтира Гаврила Тројичанина из 1643. године*, оба рада у издању: Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, III, Нови Сад 1992, 63-95; 99-126.

⁶⁴ О томе видети стр. 180.

⁶⁵ Реч је о руским празницима Теодосија Печерског, Леонтија Ростовског и Игњатија Ростовског.

месеџослов, омашком, преписао три помена из руских празника.⁶⁶ Највероватније под непосредним утицајем руских узора, јеромонах Гаврило започео је свој календар, уместо с првим септембром, с првим мартом, што је образложио у уводном тексту уз календар.⁶⁷ За разлику од наслова месеџослова у свим осталим Матичиним псалтирима, наслов Гавриловог календара упућује на то да је његов текст раније био у саставу Јерусалимског типика, а не Псалтира с последовањем. Такав наслов потврђен је у неким руским светачницима XV века.⁶⁸

Месеџослов Р 22 садржи стандардни извод помена јужнословенских празника са поменом кнеза Лазара, као и са поменима новијих (или обновљених) српских празника. У том календару извод помена јужнословенских празника проширен је са тринаест помена руских празника. Извод помена словенских празника у Р 22 добро показује тенденцију проширења броја обележених словенских празника. Таква тенденција наставља се касније у месеџословима српске редакције. У светачнику Гаврила Стефановића Венцловића из четврте деценије XVIII века извод помена словенских празника знатно је проширен поменима кијевско-печерских празника.⁶⁹

У свим Матичиним месеџословима почетком сваког месеца означен је број дана у месецу и наведена је дужина дана и ноћи у сатима. Ти текстови у вези са рачунањем времена од значаја су за црквени и свакодневни световни живот. Они истичу сазнајни карактер календарских текстова. У месеџослову Р 22 такви текстови се наводе и током месеца и у њима се директно упућује на московски предложак, а индиректно и на северноруску хагиолошку традицију.⁷⁰ На утицај руске хагиолошке традиције у српским РР 19 и 22, највероватније, указује и помен грчког празника „светаго Варвара, иже бе разбојник” 6. маја, којег нема у рукописима српске редакције.⁷¹

⁶⁶ О томе да је при преписивању Псалтира коришћено више предлогака упоредити: К. Минчић-Обрадовић, *Језик Псалтира Гаврила Тројичанина из 1643. године*, 99.

⁶⁷ Међутим, овде се не може искључити могућност да су добро обавешћеном и ученом јеромонаху Гаврилу, поред директног утицаја руског предлошка, била позната и српска народна предања о мартовском почетку календарске године. О таквом предању упоредити: В. Мошин, *Мартовско датирање*, Историски гласник, 1-2, Београд 1951, 17-57, нарочито 47-54.

⁶⁸ Осим у Р 19, у свим осталим матичиним псалтирима с последовањем наслови месеџослова слажу се са оним у Р 22, којим је и насловљен извод словенских празника тог рукописа који је уз овај рад приложен. Наслов у Р 19 гласи: „Последованије црковнаго пенија и сабранија васелетнаго по уставу свети(је) восточније јерусалимскије цркви”. С овим насловом се слажу наслови неких руских светачника (који нису у саставу ниједне друге књиге), о којима упоредити: А. Сергий, *Полный месяџеслов Востока*, I, 291-292.

⁶⁹ О томе упоредити: Д. Е. Стефановић, *Свети кнез Лазар у месеџослову Гаврила Венцловића Стефановића*, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд 1988, 293-301.

⁷⁰ У том смислу, на пример, 6. марта читамо: „ва сиј дан на Москве ва дани часов вѣ, а ва ношти вѣ”.

⁷¹ Помена Варвара разбојника нема ни у раном руском Р 24, али је његов помен потврђен у неким руским светачницима до 1631. године, како то наводи архиепископ Сергиј (*Полный месяџеслов Востока*, II, 168). Овде, међутим, треба навести да је „свети Варвар Христа ради уродиви” 1621. године насликан у трпезарији Манастира Хиландара, а на исти начин као у Хиландару, његов лик је већ 1606. године представљен у једној костурској цркви, као што о томе говори Зоран Кајмаковић (*Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 259, 261, 264).

У овом прилогу настојали смо да помене словенских празника у месецословима псалтира с последовањем, који се чувају у Библиотеци Матице српске, размотримо у контексту ширих сазнања о празницима који су тим поменима забележени.

Имајући у виду хронологију јављања помена јужнословенских, односно српских празника, пре свега, у месецословима псалтирских последовање, разликовали смо три слоја празника. Први или најстарији слој празника обележен је поменима Кирила Филозофа; Јоакима Осоговског, Илариона Мегленског, Јована Рилског; Петке Трновске; Симеона Српског, Саве Српског и Арсенија Српског. Други или старији слој заступљен је у поменима Преноса моштију светог Николе, Преноса моштију свете Петке, Стефана Дечанског и Кнеза Лазара. Трећи или новији слој празника представљен је у поменима Краља Милутима или Краља Драгутина и у поменима светих Бранковића. Посебан слој празника је кодификован у поменима углавном старијих и малобројних новијих (канонисаних 1547. године и касније) руских празника (светаца и светих догађаја).

Осим руског Р 24, сви Матичини псалтири с последовањем настали су после обнове Пећке патријаршије, 1557. године, у другој половини XVI века и у XVII веку. Велики духовни и културни успон у периоду после поновног успостављања Патријаршије значајно се одразио у текстовима помена, о којима се у нашем прилогу говорило. У њима се изричито показује стално и све изразитије настојање на одржавању и стварању, као и на ширењу култова словенских празника. Таква усмерења се манифестују у повећању словенских празника у појединим месецословима, у устаљености (стандардизацији) јединственог извода помена одређених словенских празника, као и у семиотици текстова и илуминације тих помена. Пре свега, повећао се број помена најстаријих и старијих јужнословенских, односно српских празника у појединим месецословима. Многи од тих празника, који су раније имали култ локалног карактера, постали су општеприхваћени. Тако је настао један устаљени извод од једанаест помена свих најстаријих и већине старијих празника (осим помена празника Кнеза Лазара). Тај извод је заступљен у многим оновременим рукописним и штампаним месецословима (па и у Матичиним РР 23, 4 и 3). Узорак тако јединственог извода већ је у првој половини XVI века заступљен у једном штампаном псалтиру с последовањем.

Учесталост помена, устаљени извод помена, као и семиотика њихових текстова и илуминације међу општеприхваћеним култовима посебно истичу култ Саве Српског, Симеона Српског, Петке Трновске, светог Николе и Стефана Дечанског. Њихова популарност је наглашена и у оновременом зидном сликарству.⁷² Од општеприхваћених култова нешто ређе је забележен култ Јоакима Осоговског.

Иако је у другој половини XVI века и у XVII веку култ кнеза Лазара чешће изражен у поменима, него раније, он није општеприхваћен. Његови помени нису саставни део устаљеног извода, али су они исписани у различитим средиштима писмености. Посебност у развоју његовог култа потврђена је и у зидном сликар-

⁷² С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, нарочито 68, 78, 82-84).

ству, где је он представљен крајем XVI века само једном, а у тридесетим годинама XVII века више пута.

Помени краља Милутина или краља Драгутина и светих Бранковића обележавају празнике чији је култ имао локални карактер. Они су заступљени у текстовима који су у другој половини XVI века и у XVII веку настали, углавном, у крајевима северно од Саве и Дунава. У оновременом сликарству појединачно и заједничко ликовно представљање светих Бранковића своди се на Манастир Крушедол, њихову задужбину, где су им и мошти лежале, и на Манастир Хопово. (Помени свих Бранковића, као и панегирични стил у помену деспота Стефана у Матичином Р 22 упућују на то да је текст месецослова сачињен, највероватније, у једном од фрушкогорских манастира, можда баш у Крушедолу).

У српскословенским месецословима друге половине XVI века ређе, а XVII века, и поред могућих отпора, нешто чешће се бележе помени руских празника. Ови празници, наравно, нису били општеприхваћени код Срба, већ су у неким средиштима писмености, обично оним угледнијим, забележени, пре свега, под непосредним утицајем руских предложака. У оновременом српском зидном сликарству од руских празника ликовно је представљен само Покров Богородице. Узајамност између руске и јужнословенске хагиологије и хеортологије, у периоду исписивања Матичиних месецослова, добро је потврђена и у руском Р 24 из друге деценије XVI века. У њему, поред већег броја помена руских празника, записано је и неколико помена најстаријих јужнословенских празника.

После обнове Пећке патријаршије, са јачањем религиозне свести, истовремено и заједно са њом развијала се и историјска свест. Као у многим областима духовног живота, и у месецословима псалтирских последовања веома је оснажено изражавање култова Немањића. Поред култова Саве Српског и Симеона Српског, који су већ од XIV века општеприхваћени у месецословима, ранији локални култови Арсенија Српског и Стефана Дечанског постају такође општеприхваћени у другој половини XVI века. У то време развијају (обнављају) се култови краља Милутина, краља Драгутина и светих Бранковића. С друге стране, оновремени текстови помена словенских празника, као и дурги црквени текстови, све више одражавају идеју о широј јужнословенској, балканској и словенској духовној симбиози, чији се путеви развоја настављају и у одговарајућим месецословима наредних векова.

-Последованије сабранија васелетнаго начанше¹
од месеца септемврија до месеца августа преимеје
тропаре и кондаке² празником и светим

Уводне напомене

Текст наслова, као и извода словенских празника у месецослову Р 22 наводимо у фонетској транскрипцији савременом ћирилицом, са разрешеним скраћеницама. У тексту издања није сачувана ни оригинална интерпункција ни оригинална употреба великих и малих слова. После бројне ознаке дана у месецу (лева колона бројева), три тачке означавају да празник, чији се помен наводи, није први по реду у дану. Поред савремених назива месеци у полуружним заградама наведени су називи месеци из оригинала основног текста. Такође у полукружним заградама, после текста помена, назначено је време (година или век) настанка празника. У полукружним заградама се наводе и ретке напомене у вези са дописаним маргиналним поменима.

Варијанте, које настају поређењем основног текста Р 22 са осталим текстовима РР 18, 20, 23, 4, 3, 19, саопштене су у критичком апарату. Критичке напомене се везују за поједине датуме дана у назначеном месецу. Помени у вези са којима нису наведене критичке напомене подударују се у свим упоређеним рукописима.

Текст

СЕПТЕМБАР (септемврије - рујан)

ОКТОБАР (октомриј - листопад)

1. ... (3.) Ва тажде дан памет празнујем Покров пресветије Богородице, јеже виде Андреј Христа ради уродиви³ (X).
9. ... (3.) Ва тажде дан иже ва царех деспота Стефана, иже ва Крушедоле (1468).
14. ... (2.) и преподобније матере наше Петки (X).
19. ... (3.) и преподобнаго оца нашего Јоана Рилскога (1238).
21. ... (2.) пренесеније моштем Илариона, јепископа мегленскога (1206).
28. ... (3.) Ва тажде дан иже ва светих оца нашего Арсенија, архиепископа српскога (1266).

¹ У рукопису нач'нше.

² У рукопису трѡ и ко.

³ У рукопису оуродивѡи.

30. ... (2.) Ва тажде дан памет светого цара Стефана српскога (1320).

НОВЕМБАР (нојемвриј - груден)

11. ... (3.) Ва тажде дан памет светого великомученика иже ва царех Стефана, иже ва Дечанех (1331).

ДЕЦЕМБАР (декемвриј)

7. ... (на десној маргини)⁴ Светого Арсенија 9. патријарха српскога, иже ва Пећи⁵ (1706).
10. ... (2.) Ва тажде дан светого праведнаго Јоана деспота (1502).
21. ... (2.) Ва тажде дан Успеније светого оца нашего Петра, митрополита кијевскога и васеје Русије. Преставил се Петар⁶ ва лето 6734⁷ пасиј црков Божију лет 18 и месец 6 (1326).

ЈАНУАР (јануариј - просенац⁸)

14. ... (2.) Ва тажде дан иже ва светих оца нашего Сави, прваго архиепископа српскога (1236).
18. ... (2.) Ва тажде дан иже ва светих оца нашего Максима, архиепископа, бившаго деспота (1516).

ФЕБРУАР (фервуариј - сечањ)

12. ... (2.) Ва тажде дан престављеније светого Алексија, митрополита кијевскога и васеј Русији чудотворца (1378).
13. ... (2.) Ва тажде дан памет преподобнаго оца нашего Симеона Српскога, новаго мироточца (1200).
14. ... (2.) и светого Кирила философа и учителя словенскога (869).

МАРТ (мартиј - сух)

АПРИЛ (априлиј - березол)

МАЈ (мај - „јудејски сивујан, а јелински артемисеј, а јегипатски похон, македонски карикин, словенски же травањ”)

2. ... (2.) Ва тажде дан пренесеније моштем светих мученик Бориса и Глеба, наречених ва светом крштенији Романа и Давида (1072. и 1115).

⁴ Помен Арсенију III дописан је на десној маргини неправилним полууставом XVIII века.

⁵ У рукопису *пекки*.

⁶ У рукопису *петрѣ*.

⁷ 6734-5508=1226 (!).

⁸ У рукопису *просѣн'ць*.

3. ... (2.) Ва тажде дан успеније преподобнаго оца нашего Теодосија, првоначелнаго ва земљи руској општему житију монастира пресветије Богородице печерскије, иже ва граде Кијеве (1074).
6. ... (2.) и светаго Варвара, иже бе развојник (XVI?).
7. ... (2.) Ва тажде дан преподобнаго оца нашего Антонија, иже на Русији печерскаго монастира ва Кијеве (1073).
9. ... (3.) Ва тажде дан пренесеније моштем светаго оца нашего Николи (1087).
23. ... (2.) Ва тажде дан обретеније часних моштеј Леонтија, јепископа ростовскаго ва Русији чодотворца (1164).
28. ... (2.) Ва тажде дан престављеније светаго оца нашего Игнатија, јепископа ростовскаго (1288).

ЈУН (ијун - изок)

9. ... (2.) Ва тажде дан преподобнаго оца нашего Кирила, иже ва Русији (1427).
15. ... (2.) Ва тажде дан иже ва царех кнеза Лазара, иже ва Раваници (1389). (на десној маргини)⁹ Ва тажде дан памет преподобнаго оца нашего Ефрема¹⁰, патријарха српскаго (1400).

ЈУЛ (ијулије - чрвец)

11. ... (2.) Ва тажде дан успеније великије књегињи Олги рускије, пребаби великаго кнеза Владимира кијевскаго, иже ва Русији, а крштена бист Олга ва Цариграде ва лето 6466¹¹ и наречена бист ва светом крштенији Јелена (969).
15. ... (2.) Ва тажде дан успеније равноапостолнаго самодршца¹² рускије земље великаго кнеза Владимира, наречен ва светом крштенији Василиј, иже крстил васу рускују земљу (1015).
24. ... (2.) Ва тажде дан светих мученик руских кнезеј, обоју брату по плти Бориса и Глеба, наречених ва светом крштенији Роман и Давид (1015).
26. ... (2.) Ва тажде дан пренесеније моштем преподобније Петки (II, 1238).
30. ... (3.) Ва тажде дан преподобније матере наше Анђелије,¹³ деспотице (1516. или 1520).

АВГУСТ (август - зарев)

16. ... (3.) Ва тажде дан ... и преподобнаго оца нашего Јоакима Сарандапорскаго (XI-XII).

⁹ Помен патријарху Јефрему дописан је на десној маргини, можда, руком писара.

¹⁰ У рукопису *ефремъ*.

¹¹ 6466-5508=958.

¹² У рукопису *самодрж'ца*.

¹³ У рукопису *агѣліе*.

24. ... (2.) Ва тажде дан пренесеније моштем светаго Петра, митрополита кијевскаго (1479).

Критички апарат

ОКТОБАР

1. ... (3.) Ва тажде дан памет празнујем Покров пресветије Богородице, јеже виде Андреј Христа ради уродиви]... (3.) Ва тажде дан Пречистије владичице наше Богородице и присно деви Марије Р 19; у осталим рукописима нема овог помена.
9. У осталим рукописима нема овог помена.
14. ... (2.) и преподобније матере наше Петки] преподобније матере наше Петки РР 20, 23, 19; недостаје део текста Р 3.
21. пренесеније] и пренесеније РР 18, 23, 19; Илариона] светаго Илариона РР 18, 20, 23, 4, 3; Мегленскаго] Магленскаго Р 18.
30. У осталим рукописима нема овог помена.

НОВЕМБАР

11. ва] иже ва РР 20, 23, 4, 3, 19; светаго] светаго славнаго Р 20, светаго и славнаго РР 23, 4, 3, 19; Дечанех] Дечах Р 20.

ДЕЦЕМБАР

7. У осталим рукописима нема овог помена.
10. У осталим рукописима нема овог помена.
21. У осталим рукописима нема овог помена.

ЈАНУАР

18. У осталим рукописима нема овог помена.

ФЕБРУАР

12. У осталим рукописима нема овог помена.
13. памет нема Р 18; новаго мироточца] мироточца Р 18.
14. и учителя] учителя Р 18.

МАЈ

2. У осталим рукописима нема овог помена.
3. ... (2.) Ва тажде дан успеније преподобнаго оца нешего Теодосија, првоначелнаго ва земљи руској општему житију монастира пресветије Богородице печерскије, иже ва граде Кијеве] ... (2.) и преподобнаго оца нашего Теодосија Р 19; у осталим рукописима нема овог помена.

6. ... (2.) и *светаго Варвара, иже бе разбојник*] *Ва тажде дан светаго Варвара, иже бе разбојник* Р 19; у осталим рукописима нема овог помена.
7. У осталим рукописима нема овог помена.
9. *оца нешого немају* РР 20, 23, 4, 3, 19; *Николи*] *Николи чудотворца* Р 19; у РР 18, 20 нема овог помена.
23. ... (2.) *Ва тажде дан обретеније часних моштеј Леонтија, јепископа ростовскаго ва Русији чудотворца*] ... (2.) *Ва тажде дан иже ва светих оца нашего Леонтија, јепископа ростовскаго* Р 19; у осталим рукописима нема овог помена.
28. Исто Р 19.

ЈУН

9. У осталим рукописима нема овог помена.
15. ... (2.) *Ва тажде дан иже ва царех кнеза Лазара, иже ва Раваници*] ... (2.) *Ва тажде дан памет светаго мученика кнеза Лазара* РР 18, 3, ... (2.) *Ва тажде дан светаго новаго мученика кнеза Лазара, иже ва Раванице* Р 23, ... (2.) *Ва тажде дан убијен бист свети велики кнез Лазар, иже ва Раваници* Р 19; у РР 20, 4 нема овог помена. - У осталим рукописима нема помена Јефрема Српског.

ЈУЛ

11. У осталим рукописима нема овог помена.
15. У осталим рукописима нема овог помена.
24. У осталим рукописима нема овог помена.
26. *преподобније Петки*] *преподобније матере наше Петки* РР 20, 23, 4, 3; у осталим рукописима нема овог помена.

АВГУСТ

16. *Јоакима Сарандапорскаго*] *Јоакима Сарандапорскаго, иже ва горе осоговскеј постившаго се* РР 20, 23, 4, 3; у РР 18, 19 нема овог помена.
24. У осталим рукописима нема овог помена.